

Kocsány Piroska

A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepben

0. A mutató névmások közül az „ez” közelre mutató névmás szerepét és lehetőségeit a szakirodalom a deixis témakörében és a stilisztikában tárgyalja elsősorban. Kevésbé ismert e névmás szövegalkotó, kohézióteremtő szerepe. A következőkben erről a szerepköréről, illetve ennek néhány kérdéséről lesz szó. A vizsgálat topik helyzetben alanyként megjelenő szerkezetekre szorítkozik.

1. A legalább két mondatból álló szöveg kohézióját biztosítja a tágran értelmezett „ismétlés”: vagyis egy, már bevezetett elemről szólva annak megismétlése vagy helyettesítése. Ez történhet például **(a)** határozott névelős ismétlésként, illetve **(b)** névmással, **(c)** rokon értelmű szóval vagy **(d)** fölérendelt jelentésű szóval történő helyettesítésként:

- 1.a. Az épület előtt feltűnt **egy taxi**. A **taxi** lassított, majd megállt.*
- b. Az épület előtt megállt **egy taxi**. Kiszállt **belőle** egy karcsú hölgy egy kutyával.*
- c. Az épület előtt megállt **egy taxi**. Az **autó** hátsó ülésén egy kutya foglalt helyet.*
- d. A taxiból kiugrott **egy agár**. Az **állat** egyenesen felém tartott.*

A felsorolt esetek megengedik a mutató névmás használatát is:

- 2.a. Az épület előtt feltűnt **egy taxi**. Ez a **taxi**/ Ez az **autó** azonban nem a megszokott taxi társaság emblémáját viselte.*
- b. A taxiból kiugrott **egy agár**. Ez az **állat** már többször járhatott erre, mert egyenesen a kapu felé tartott.*

Emellett a közvetlen (direkt) anaforikus utalásként számon tartott jelenség mellett ugyanilyen, ha nem még nagyobb súllyal esnek latba a szövegek létrejöttében azok az esetek, amelyekben a kohéziót nem kifejtett koreferens elemek együttállása biztosítja, hanem egymással vagy szemantikai-lexikális, vagy/és inferenciális (kognitív, következtetési) alapon összefüggő elemek egymásra következése. Ezt a jelenséget hívja a szövegtani kutatás napjainkban közvetett (indirekt) anaforikus utalásnak (l. Monika Schwarz átfogó monográfiáját: *Indirekte Anaphern in Texten*. Tübingen. Niemeyer Verlag 2000):

3.a. *A taxi megállt az épület előtt. A portás széles mosollyal köszöntötte az érkező vendéget.*

b. *A taxiból kiugrott egy agár. A sofőr a nyomába eredt, de úgy látszott, hiába.*

c. *A taxiból kiugrott egy agár. A pórázt maga után vonszolva befutott a házba.*

Az indirekt anafora előtt nem jelenhet meg a közelre mutató névmás. (A korábbi szakirodalom éppen ezt a tulajdonságot tekintette az „implicit referencia” próbájának, l. , Horst Isenberg: Überlegungen zur Texttheorie. In: W. Kallmeyer / W. Klein / R. Meyer-Hermann / K. Netzer / H. J. Siebert (eds): Lektürekolleg zur Textlinguistik 2. Frankfurt a. M. Athenäum Verlag. 1974: 193–212).

4.a. *A taxi megállt az épület előtt. *Ez a portás széles mosollyal köszöntötte az érkező vendéget.*

b. *A taxiból kiugrott egy agár. *Ez a sofőr a nyomába eredt, de úgy látszott, hiába.*

c. *A taxiból kiugrott egy agár. *Ezt a pórázt maga után vonszolva befutott a házba.*

2. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepét bonyolítja azonban, hogy vannak olyan **kivételek**, amelyekben a névmás kitétele nem választható, hanem kötelező. Már Renate Steinitz (Nominale Pro-Formen. In: W. Kallmeyer / W. Klein / R. Meyer-Hermann / K. Netzer / H. J. Siebert (eds): Lektürekolleg zur Textlinguistik 2. Frankfurt a. M. Athenäum Verlag. 1974: 246-265) utalt az ilyen és hasonló esetekre, mint a következő, hiperonímia révén lehetséges direkt anafora:

5. *A vízilovak sok gondot okoznak az állatkerteknek. Ezek az emlősök pár hónapos korukig roppant sérülékenyek. / *Az emlősök pár hónapos korukig roppant sérülékenyek.*

A későbbi kutatás kiemeli az úgynevezett absztrakt jelentéssel bíró indirekt anaforát, amely kivételként ugyancsak megengedi, illetve megköveteli a közelre mutató névmás jelenlétét:

6. *Amikor a temetési menet a temető elé ért, az egyik koporsóvivő megbotlott és ijedtében megbillentette a koporsót. A koporsó a földre zuhant, a teteje levált és a halott hirtelen feltámadt. Ez a csoda Mikszáth híres regényében a cselekmény mozgató rugójává lett.*

/ ? A csoda Mikszáth híres regényében a cselekmény mozgató rugójává lett.

Eszerint a következő probléma vár megválaszolásra: milyen okból jelenhet, illetve jelenik meg a közelre mutató névmás alanyként és topik helyzetben álló szerkezetekben, szövegkohéziót teremtő szerepben.

3. Mindenek előtt el kell választanunk egymástól a közelre mutató névmás két feltűnően eltérő szerepét: a szövegalkotó szerepet és a deiktikus szerepet. Jól szemléltetheti ezt a következő két példa:

5. *A vízilovak sok gondot okoznak az állatkerteknek. Ezek az emlősök pár hónapos korukban roppant sérülékenyek.*

7. a. *A taxiból kiugrott egy agár és egyenesen a hall felé futott. Ez a gyerek itt mindjárt a kutya után iramodott, és épp az ajtóban csípte el.*

Az 5. példában a névmás szövegalkotó funkciója érvényesül: hasonlóan a fenti 1.a.b.c.d. esetekhez a visszatérés, ismétlés vagy helyettesítés néven ismert jelenséggel állunk szemben. A 7. a. példában viszont a névmás kimutat a szövegből, és megváltoztatja a narráció viszonyait. A közelre mutató névmás deiktikus jelentése érvényesül, amely a nyilatkozatot helyileg és időben megköti („itt” és „most”), és ezáltal a nyilatkozót és a narrátort élesen elválasztja. Ebben a példában:

7. b. *A taxiból kiugrott egy agár és egyenesen a hall felé futott. A gyerek a kutya után iramodott, és épp az ajtóban csípte el.*

Magát a narrátort halljuk, a 7. a. példában viszont a narrátor közvetítésével a jelenet valamelyik résztvevőjét, aki mintegy rámutat a „kölyök”-re, és bevon bennünket, olvasókat-hallgatókat is a jelenetbe. Éppen ez az a mód, amivel többek között Mikszáth is szívesen él, amikor ismerősünkké és társunkká teszi a szereplőket, például:

8. *Apád említette, hogy egy albumot kapott születésnapjára a diákjaitok arcépeivel, ugyan kérlek, fiacskám, ne restellj hazaszaladni érte, hadd mutassa meg ez a derék asszony, ki a bűnös.*

4. Ahol a közelre mutató névmás szövegalkotó funkcióban (tehát mint a koreferenciális visszatérés, ismétlés, helyettesítés eleme) jelenik meg, ott kétféle jelenséggel: szabályos direkt anaforával vagy kivételnek számító indirekt anaforával van dolgunk (tekintve, hogy a szabályos indirekt anaforákat nem vezetheti be szövegalkotó funkciójú mutató névmás, l. a fenti 4.a.b.c. példát).

A mutató névmással bevezetett **direkt anafora** topik helyzetben nagyobb súlyt kap, mint a sima, névelős ismétlés. Nyilvánvaló, hogy a mutató névmás és a határozott névelő nem helyettesítheti egymás automatikusan. Az 1.a. példa mutató névmással megoldva természetellenesnek, mesterkéltnak tűnhet, a deiktikus kiemelés szükségtelen, hiszen nem hordoz releváns tartalmat (*Az épület előtt feltűnt egy taxi.*² *Ez a taxi lassított, majd megállt.*) Megjelenhet viszont a mutató névmás szövegalkotó szerepben az olyan leírásokban/elbeszélésekben, amikor például a propozíció (a gondolat, a tartalom) szintjén **a várttól való eltérés** miatt van szükségünk rá, hogy a koreferenciális ismétlésnek nagyobb súlyt adjunk. Ennek szemléletes igazolása a 2.a. példa (vö. a példában a tagadás –

„nem a megszokott...” – és az ellentétet kifejező kötőszó – „azonban” – szerepét!).

Más esetekben a névmásos ismétlés megtöri a narráció folyamatát: például azzal, hogy **a leíró perspektívát felváltja a szubjektív, minősítő, értékelő perspektíva**. Erre példa a 2. c. szöveg is, ahol a leírást megszakítja egy szubjektív feltevés (*Ez az állat már többször járhatott erre...*).

Hasonló jelenséggel állunk szemben a következő példában, ahol az első mondat megindít egy elbeszélést, a másodikban azonban az elbeszélést értékelés váltja fel:

9. a. *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Ez az orvos nagyon jó benyomást tett rám.*

Kevésbé indokolt vagy egyenesen kérdéses volna a mutató névmás megjelenése a folyamatos leíró elbeszélésben:

9. b. *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. [?]Ez az orvos megvizsgált és mindent rendben talált. / Az orvos megvizsgált és mindent rendben talált.*

5. Egyfajta perspektívaaváltással magyarázhatjuk a mutató névmás megjelenését, illetve a névelőhasználatot a következő **indirekt anaforák** esetében is:

10. a. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a falujából. A jelenet leírhatatlan volt. / *Ez a jelenet leírhatatlan volt.*

b. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a falujából. Ez a jelenet még évek múlva is eszébe jutott, valahányszor elment a régi ház előtt.*

Az a. példában az elbeszélés időperspektívája megmarad, a b. példában viszont nyilvánvaló az időbeli ugrás. Ez teszi lehetővé (esetleg egyenesen kívánatosá?) a mutató névmás megjelenését, amellyel érzékeltetjük a perspektívaaváltást és a szöveget (= a leírást) az elbeszélő szövege helyett a jelenet résztvevőjének/egy további személynek (későbbi, visszatérő) gondolataiként olvassuk.

Látszólag a 10.a. példában is beszélhetnénk „értékelésről”: az állítmányt a melléknév lexikális jelentése okán tekinthetnénk minősítő, értékelő jelentésűnek („A jelenet leírhatatlan volt.”). Ez azonban itt nem jelent kilépést a narráció folyamatából, a jelenet minősítése az azt elmesélő, háttérbeli narrátor szemszögéből történik, a narrátori szerep megmarad az elbeszélés szintjén, az idősíki változatlan. Ugyanúgy, mintha ezt mondanánk:

10. c. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy*

*évek óta ki se teszi a lábát a falujából. A hatás leírhatatlan volt. / *Ez a hatás leírhatatlan volt.*

A 10.a. és 10.c. példákban a „*jelenet*”, illetve a „*hatás*” az elbeszélés folyamatában indirekt anafora, ezért a mutató névmással való bevezetésük szabályozottan nem lehetséges. A kivételt a b. esetben a perspektívaátváltás, a narráció folyamatának megtörése magyarázhatja.

A szakirodalom felhívja a figyelmet az úgynevezett absztrakt jelentésű indirekt anaforákra, ezek között számos olyan esettel találkozunk, ahol a mutató névmás megjelenése kötelező (l. Monika Schwarz i. m. 129kk). Ilyen esetet mutatott be a fenti 6. példában a „*csoda*” mint absztrakt jelentésű indirekt anafora. A szakirodalom ezen a ponton megglehetős bizonytalanságot mutat, nemcsak azért, mert eleve probléma, hogy mit értsünk „absztrakt jelentésen”, hanem azért is, mert vannak esetek, amelyeknél a mutató névmás kívánatos (illetve kötelező), de olyanok is, amelyeknél az absztrakt jelentés dacára a mutató névmás használatát ki kell zárunk (l. a fenti 10.a. és 10.c. példát). Az „absztrakt jelentésre” vonatkozó hipotézis helyett meggondolandó az a feltevés, hogy az indirekt anafora abban az esetben kíván mutató névmást maga elé, **ha a szöveg típusa megváltozik**: az elbeszélés folyamata megtörik, az elbeszélő-leíró szöveget felváltja a szereplők szubjektív kommentárja, értékelése, összefoglalása, summázása. Ehhez természetesen szükséges, hogy ezt a summázást vagy értékelést az indirekt anafora lexikális jelentése lehetővé tegye, és a szöveg egésze mint következtetést megengedje. A lexikális szemantikai, a pragmatikai (= értékelés, summázás) és a kognitív (= konceptuális reprezentáció és következtetés) tényezők törvényszerűen együtt hatnak. A mutató névmás használata eszerint az indirekt anaforák esetében azokhoz a nyelvi jelzésekhez sorolható, amelyek alapján elválasztjuk egymástól a leíró típusú szöveget (a narrátor szövegét) és a kommentár típusú szöveget (a résztvevő szubjektum szövegét – aki adott esetben a narrátor is lehet). Ezzel hozzájárul e kétféle szövegtípus nyelvi relevanciájának megerősítéséhez.

6. Illeszkedik ehhez a feltevéshez a közelre mutató névmás minősítő jelzői szerepe is, például ilyen helyzetben (amelyet direkt anaforának tekint a szakirodalom, l. Monika Schwarz, i. m. 61):

11. Tegnap találkoztam Miskával. Ez az őrült fogta magát és eladta a bala-toni telkét.

Ebben az esetben a mutató névmással kiemelt minősítés mint a nyelvi szabályokon túlmutató (pragmatikai) tény indokolja az anafora formáját. (Ezt az anaforát a szakirodalom mint implicit predikatív szerkezetet is tárgyalja, l. P. von Polenz: *Deutsche Satzsemantik*. Berlin, New York. De Gruyter Verlag. 1988.) Nem zárható ki az a feltevés, hogy a direkt anaforák között kivételnek számító 5. példát is hasonló megközelítéssel magyarázhatjuk.

A korábbi anafóra kutatás a szemantikai viszonyokból kiindulva a hiperonímia vagy bennefoglalás esetét látta mind abban a lehetséges helyettesítésben, amit az 1. példa képvisel („*egy agár* → *az állat*”), mind abban, amit az 5. példában olvasunk („*vízilovak* → *ezek az emlősök*”). A mutató névmás jelenlétének magyarázatát a szemantikai jegyekben keresték: az „*állat*” nem ad hozzá jelentős új szemantikai jegyeket az „*agár*” jelentéshez, viszont az „*emlős*” jelentése nem tekinthető pusztán hiperonímiának, hanem azon túl számos további szemantikai jegyet is kiemel (hasnolón I. Renate Steinitz: i. m. 254kk.) Mondhatnánk tehát, hogy ez utóbbi esetben egyúttal bizonyos értelemben „minősítéssel” van dolgunk.

Vessük össze a következő lehetőségeket, illetve példákat:

12. a. *A struccok viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. Ezek a nagytestű, furcsa járású madarak / A nagytestű, furcsa járású madarak nem egyszer meg is támadják gondozójukat.*
- b. *A területet néhány jellegzetes huszadik századi épület zárja le. Ezek a furán egymás mellé rendelt, többfunkciós betoncsodák / A furán egymás mellé rendelt, többfunkciós betoncsodák a tenger felől szemlélve megkapó látványt nyújtanak.*
- c. *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület / *A vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.*
5. *A vízilovak sok gondot okoznak az álltakerteknek. Ezek az emlősök / *Az emlősök pár hónapos korukig roppant érzékenyek.*

A példák azt szemléltetik, hogy a részletesebb, több tulajdonságot tartalmazó anaforikus helyettesítés önmagában nem teszi kötelezővé a mutató névmást (l. 12.a.b. példa). Indokoltnak tűnik az a feltevés, hogy az anafórának a szövegben adott relevanciája a meghatározó. A 12. c. és az 5. példa egyaránt azt látszik szemléltetni, hogy ha a tárgyi jelentését tekintve fölérendelt jelentésű szó az adott közegben váratlan, új minősítést képvisel (= nem „releváns”), akkor ezt a „minősítést” a mutató névmásnak kell biztosítania.

Összefoglalás. A fentiek alapján a közelre mutató névmás topik helyzetben alanyként megjelenő szerkezetekben akkor tölt be a szövegben kohézióteremtő szerepet, ha az elbeszélés folyamatában perspektíaváltás következik be. A perspektíaváltás jelentheti, hogy az elbeszélő (a narrátor) kilép az elbeszélés folyamatából és kommentálja, minősíti, értékeli annak a névmással bevezetett vonatkozását vagy résztvevőjét, illetve összefoglalja, summázza a történeteket. Ezzel együtt az elbeszélő ki is léphet az elbeszélés idősikjából, és más idősikba helyeződhet a mondandó. A direkt anaforák esetében a közelre mutató névmás használatát emellett a propozíciónak a várttól való eltérése is indokolhatja.

Kitekintés. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepének vizsgálata fontos lehet mind a szövegtipológia, mind a lexikon számára. Használata igazolni látszik bizonyos szövegtípusok nyelvi megalapozottságát, így az „elbeszélés”, illetve a „kommentár” kettősségét. A hiperonímia (bennefoglalás) kapcsán pedig felvethetjük a direkt anaforaként törvényszerű lexikális egységek (*egy kutya* → *az állat*) egyfajta „grammatikalizációjának” kérdését.

Kornyáné Szoboszlai Ágnes

A hegy és az út szerepe Kós Károly *Varju nemzetsége*ben

Kós Károly *Varju nemzetsége*ről a Stíluskutató csoportban írt dolgozatomat azzal fejeztem be, hogy „Kós Károly a Trianon után még alig ocsúdó politikai helyzetben tollat ragadott, hogy a bolond Varjuk példázatán elmondja a hűség »balladáját«” (Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a *Varju nemzetsége*-ről¹. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 194–213). Megható átéléssel idézi a szerző a mű keletkezésekor tapasztalható közhangulatot az előszóban: „Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszélgessünk az örökké-némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat.

Akkor született ez az írás.

Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság. Csak néhány szál virág abból a nagy cinteremből, amit Kalotaszegnek ösmer ezer esztendeje Erdélyország” (in: *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete*. Nap Kiadó, 2005. 71).

A stíluskutató csoportbeli dolgozatomban azt írtam forrásmegjelölés nélkül, hogy „A húszas években az irodalmi kritika nem fogadta lelkesedéssel Kós Károly művét, mert nem tudott mit kezdeni az olyan »történelmi« regénnyel, amelynek középpontjában nem történelmi személyiségek állnak” (i. h. 199).

¹ A továbbiakban a *Varju nemzetsége* oldalszámait a következő kiadásra vonatkoznak: Kós Károly, *Háromskönyv – Szépirodalom, publicisztika, grafika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. A mű a 365–595. lapokon található.